

Veres Ildikó

Varga Béla, a filozófus¹

*„A hit éppenúgy, mint a Kijelentés paradox.
Ennélfogva a hitről alkotott felfogások rendkívül
különbözők, annyira, hogy a hit fogalma szinte
kibogozhatlan szövevénybe van elrejtve. A hit
lényegében nemcsak irracionális, hanem
egyenesen kimondhatatlan.”²*

Lét, érték, ítélet mint alapproblémák

E rövid tanulmány keretében nem áll módunkban még csak felvázolni sem Varga Béla gondolatgazdag filozófiáját, csupán megpróbálunk ma is releváns kérdéseket kinyitni, és megkeresni a filozófus-teológus válaszait a lét, az érték, a hit vonatkozásaiban.

Varga Béla filozófiai munkásságának nagy részét a „fennállástanra”, a hyparchológiára terjesztette ki, melynek alapkérdése a létező mivolta és az, hogy miképpen létezik. Módszertanilag a logikai vizsgálódások az alapvetőek, amelyek mintegy proomionként vezetnek el a fenomenológiai vizsgálódásokhoz. Ilyeténképpen ez utóbbi derítheti ki a dolgok „hogyanlétezését”. Mint mondja: „A kérdések tehát a következő rendben sorakoznak egymásután. Meg kell tudnunk, hogy mi a tárgy általában, vagyis mi a logikai

¹ Varga Béla* - a későbbi unitárius püspök- 1886. október 6-án (máshol október 23-át jelzik) született Tordán, s ott kezdte el középiskoláit, majd Kolozsvárott érettségizett 1904-ben. Apai indíttatása (aki görög-latin szakos tanár, majd iskolaigazgató volt Tordán) arra készítette, hogy érettségi után (1904) a kolozsvári bölcsészkarra iratkozzon be, (1905-1911) ott kapott oklevelet latin és görög nyelvből, majd filozófiából, esztétikából és pedagógiából. Ezután Berlinben, Lipcsében, Genfben, bővíti e diszciplinákból ismereteit. A kolozsvári unitárius főgimnázium rendes tanára 1911-től, 1915-ben egyetemi magántanári képesítést nyer logikából a kolozsvári egyetemen. Pedagógiai pályafutása 1918-ban a kolozsvári református később római katolikus tanárképző főiskolán folytatódik, ahol filozófiát és pedagógiát ad elő, majd az unitárius teológián tanítja ugyanezeket a tárgyakat.

Az EME Bölcsész- és nyelv- és történelemtudományi szakosztályának titkára lesz 1917-ben, amiről 1925-ben lemond.

Oxfordban és Manchesterben tölt egy fél évet 1926-ban, ahol elsősorban teológiával foglalkozik. Hazatérése után 1928-ban az unitárius egyház főjegyzője s a „Dávid Ferenc” Egyet. ügyvezető elnöke, majd 1938-ban feladva egyetemi teológiai katedráját unitárius püspökké választják.

Mindeközben folytatja tudományos munkáját, s megtartja székfoglaló előadását (1929) az Erdélyi Irodalmi Társaságban a fausti és a karamazovi lélekről.

² Tavasz Sándor: Református Keresztyén Dogmatika, Kolozsvár, 1932. 272.o.

föltétele annak, hogy a valami, a dolog, a tárgy jelentése létrejöhesse. Ez tisztán logikai munka, melynek a tárgyakhoz semmi köze. A kutatásnak ezt a területét éppen ezért logikai síknak nevezhetjük.

A phaenomenologiai síkban már a tárgy, illetve a tárgyak valamilyen módon megjelennek”³

Amikor a metafizika helyét keresi kora tudományai és a filozófia diszciplínái között a történetileg kialakult felfogások nem adnak számára egyértelmű meghatározást. A három filozófiai alaptudomány, a logika, metafizika, ismeretelmélet értelmezésekor csupán kijelöljük a helyét, mondja, a filozófiai tudományok között, de még nem határoztuk meg a funkcióját, szerepét. Varga szerint bármilyen nehéz is, a metafizikának törekednie kell, hogy a racionalizmus és az empirizmus közötti ellentétet feloldja, s bármily nehéz is meg kell találnia azt a középutat, amelyen elkerüli a realizmus és az idealizmus túlzásait egyaránt. Ezek elővételezésével az ontológia két vonatkozásban kerül kifejtésre munkásságában: egyrészt, mint metafizika, a végső elvek vizsgálata (ehhez kapcsolódik a logika) és másrészt, mint lételmélet (hyparchológia, vagy fennállástan), amely a létezés “hogyan”-ját kutatja. A vargai okfejtésben a létezés előfeltételei tehát az ontológiai mellett pszichológiai és logikai jellegűek. A lét és az érvényesség gondolatának Varga szerint már a platóni dialógusokban, különösen a Sophistés-ben merültek fel gyökerei, Arisztotelésznél pedig a valóság-igazság-fogalom-jelentés egymáshoz való viszonyának értelmezésekor jelentkezett. A középkori filozófiai irodalomból Grosseteste lincolni püspök írásaiban vél felfedezni némi magyarázatot, a lét és az érvényesség közötti különbségre, aki Ágostonra, Anselmusra építve, az igazság és a valóság egy, és ugyanaz elvét képviselve teszi fel a kérdést: honnan ered a dolgok igazsága, mi annak kritériuma? Mivel minden létező az örök logosz megnyilvánulása, ezért minden, ami van, és ahogyan van - igaz. "Az igazság a lét teljessége, tehát a hiánynélküliség."⁴ Grosseteste nem tudta még definiálni az érvényesség fogalmát, csupán az igazság főbb jellemzőinek leírásához jutott el: így az igazság egy, szükségképpen, nem kell hozzá elismerés, sem nem teremtett, sem nem okozott és örökkévaló (kezdet- és vég nélküli). A modern logizmus megalapítójának, Bolzanonak igazság-elmélete ad új szempontokat Varga számára az érvényesség fogalmának továbbfejlesztéséhez, de igazából Lotze az, aki ténylegesen és egyértelműen megkülönböztette az érvényességet a léttől. Lotze a létezőből indul ki és jut el az érvényességhez. A tárgyak léteznek akkor is, ha nem tárgyai senki ismeretének, létük az elgondolástól független, s ez a lét Lotze szerint a valóság. Lét és érvényesség között nincs kapcsolat, mindkettő önmagán nyugvó alapfogalom. Lotze is visszanyúl Platonhoz, mivel a lét és az érvény problémája legvilágosabban nála tűnik fel. (Szerinte Platon azért nem használja az érvény/esség szót, mert nem találta a megfelelőjét a görög nyelvben.)

1. Az egyik alapvető összefüggés, amelyet értelmezni kell a továbbiakban az, hogy a létező, mint „olyan”, elsősorban a hatás egyetemes és objektív mechanizmusában mutatkozik meg, mely az összes létező kölcsönhatásában jelen van. Ha a létezés annyit jelent tehát, mint hatni, akkor a létező fajtái eszerint állapíthatók meg, illetve visszavezethetők különféle tevékenységekre.

A realitás, a létező tárgyi struktúrája magában foglalja az elemi egységeket (érzéki minőségeket), ezek koordinációit (tér- és időbeliséget), s a velük összefüggésben létrehozott kategóriákat. Mindebből kiindulva lehetséges a valóság végső elemeinek kutatása, amely már a logikum, s ezzel együtt a jelentés filozófiai értelmezését követeli meg.⁵

A létezőre vonatkozó megismerést, mint intuitív és diszkurzív tevékenységet elemezve kitér arra, hogy miként jelennek meg az értékek mint specifikus világintenciók, amelyek egyfajta felsőbb egységben bennlévő absztrakciók, érvényességek. Izoláló jellegűek,

³ Varga Béla: A subsistentia fajtái. Adalékok a hyparchológiához, Budapest, 1928. 4.o.

⁴ Varga Béla: A logikai érték problémája és kialakulásának története. Budapest, 1922. 24. o.

⁵ Im. 92. o.

így a jó vagy a szép értékének érvényessége teljesen független a valóságtól. Ugyanakkor, amíg a morális és az esztétikai értékek vonatkozhatnak a szemléleti valóságra, a logika és a matematika alapelvei nem. Mi tehát az intuitív megismerés jelentősége? A jelentés megismerése, vagyis ismertté teszi számunkra a világ tárgyainak rejtett önértékű vonásait. Az intuitív megpillantásban, a tartalom sokfélesége, az egységes "nem szemléleti tudás"⁶ van jelen. A diszkurzív szétbontás az intuíció mellett ellenkező jelleggel lép fel. Minden eshetőséget elemezve arra a következtetésre jut, hogy az érték csak, mint vonatkozás fogható fel, ami azt jelenti, hogy "...egészen sajátos, a többi relációtól több tekintetben különböző mozzanat. Az értékviszony folytán keletkezett értékqualitások tehát, a dolgok egy sajátos fajtát képviselik, ...amelyeknek ismét egészen sajátos összefüggéseik vannak, amelyek függetlenek mind az alanytól, mind a tárgytól, amelyek kapcsolatán felépülnek."⁷

A jelentés értelmezésekor ki kell iktatni mindenfajta szubjektivitást és irracionálisitást. E probléma megoldásakor inkább Bolzanohoz, mint Kanthoz kapcsolódik két vonatkozásban. A "Vorstellung an sich" két elemet rejt: a gondolkodástól való függetlenséget, és azt, hogy "...nem valóság, sőt nem is vonatkozik okvetlen a valóságra."⁸ A jelentés tisztán logikai, megmarad akár gondolom, akár nem, akár képezi a megismerés tárgyát, akár nem, így az igazság létezik ítélettől függetlenül is. Az ítélet előtt is érvényes. A jelentés tehát a valóságnak se nem szüleménye, se nem toldaléka.

Ha a jelentés a logikai törvények valóságon keresztül való aspektusának foglalatja, ha egymással állandó vonatkozásban állnak a jelentések, akkor az ítéletek hivatása lesz ezek feltárása. Vagyis: az ítélet logikai érvényessége az ítélet jelentésében keresendő, s az ítéletben a logikai tartalom, az egységes jelentés az, ami maradandó.

Ezek után várható, hogy felteszi Varga a kérdést: melyek az értékek sajátos jellemző vonásai? A valóság immanens logikai mozzanata, "a jelentés nem létező, nem szemlélhető, nincs időben s végül igaz."⁹ De mi a valóság? Leibniz alapján adja a feleletet: létezik az, ami hat reális valóság az, ami valamelyes módon hat. .. Ha valami hat, ez föltételez egy másikat, akire, vagy amire hat;¹⁰ ugyanakkor tér- és időfüggetlen. Vagyis: "..... ami értékes volt egy pillanatban, az értékes mindörökké, vagyis tértől és időtől független."¹¹

Az érték és a valóság két dimenzióban kapcsolódik össze. Egyrészt, ha a valóság és a szubjektum vonatkozását tekintjük, akkor beszélünk hatásbeli vagy eszközi értékekről (élv és haszon értékek), másrészt létezik a dolog belső logikai értéke a fentebb elemzett módon, amely független a szubjektum ítéletétől, amit önértéknek nevez a korabeli irodalom. /itt elsősorban Böhmből merít/ "Az önérték független az egyéni megítéléstől, tehát "impersonális", "superindividualis" nem összemérhető, mint a hatásbeli értékek, hanem abszolút természetű. Nincs értelme azt mondani, hogy valami "igazabb", mint a másik, ellenben valami lehet élvezetesebb, hasznosabb."¹² Az önérték másik két fájában, a szépben és a jóban benne van az igazság, hiszen nélküle nem létezik az előző kettő. A szép és a jó is jelentésük logikai tartalma által válik értékévé.

Amíg a jó megfelel az értékesség feltételeinek, a szép a szemléleti jellege miatt sajátos, azon túl, hogy magában foglalja azokat a belső logikai dimenziókat, melyeket az igaz és a jó. Varga az "irracionális elemek betolakodásának" nevezi a színek, formák, alakok s elrendezettségük világát, amelyek bonyolultabbá teszik a szép értékkritériumainak elemzését.

⁶ Varga Béla: Valóság és érték. Kutatások a logikai érték problémájára vonatkozólag, Kolozsvár, 1915. 12. o.

⁷ Varga Béla: A subsistentia fajtái. Adatok a hyparchológiához, Budapest, 1928. 42-43. o.

⁸ Varga Béla: Valóság és érték. Kolozsvár, 1915. 14. o.

⁹ i.m. 27. o.

¹⁰ i.m. 28-29. o.

¹¹ i.m. 34. o.

¹² i.m. 34-35. o.

A valóság- és értékítéletek átgondolásakor jelzi, hogy a "valóságítélet a tárgy lét-vonatkozásait igyekszik kiemelni. Az értékítélet azonban a tárgy értékességére, illetőleg az értéket kifejező jelzők, tulajdonságok, megállapítására szorítkozik."¹³ Az értékítéletek sajátos természete - mint a fentiekből is következik - a megismerés intuitív módjában rejlik, s az igaz, a jó, a szép értékjelzők speciális intencióiban keresendő.

2. A valóság másik koordinációs ereje a hatás mellett, az idő, amelynek a megmaradás a végső alapja, s mint ilyen Varga szerint az erő fogalmával együtt elemzendő, melyet itt nem áll módunkban átgondolni.

Azonban Vargának egyik igen lényeges kulcsproblémája e vonatkozások átgondolásához a valóság és jelentés individualitása, és viszonyuk tisztázása, hiszen "... a reális tárgy és a jelentés individualitása nem fedik egymást. A valóságban minden egyes tárgynak (pl. fának) van individualitása, míg a logikai síkban több tárgynak a jelentése ugyanaz..."¹⁴

A jelentés a szellem alkotása, azé a szellemé, amely a megismerésben is domináns elem. A tudat fogalmában a megismerés elemei összekapcsolódnak, azonban e probléma részletes elemzése elmarad, s ezért szinte fejest ugrunk a valóság és a tudat, öntudat kérdéseibe. A megoldás kulcsa – ezt Varga is jól látja – az intencionalitás, a tudat "valamiről tudásának" a kérdése, amely nem esik messze a kanti transzcendentalizmusból. "... abban, hogy "tud valamiről"- s ez a lényege – már benne foglaltatik, hogy nem lehet substantia, mert a substantiáról is tud. "...A tudat tud az Énről is, vagyis az utóbbi lehet a tudat tárgya. Ebben az esetben öntudatnak nevezzük."¹⁵ Ezzel biztosítva van bármely tárgynak a megismerhetősége, vagy a megélhetősége, amely konstitutív eleme. A megismerés ilyen módon közvetlen, és a tudat szempontjából funkcionális, illetve a tudat funkcionális vonatkozások összefüggése.¹⁶

A szellemi alkotások, elsősorban esztétikai és morális értékek megalkotásakor teremt újat önmagából a tudat. A két értékvilágnak – részben Kantból, részben Böhmből merít elemzéseiben Varga – önértéke van. Ez nem jelent mást, mint a szellem önállósodott jelenlétét a világban. A világ lényegében azonban benne van az igazság, hiszen bármely tevékenység az igazság megvalósítására törekszik, az emberi szellem célja az igazság keresése és megvalósítása.

A tudat aktív teremtő ereje, a logikai struktúra alapvető jelentőségű az esztétikai jelentésben, vagyis a szépség nem gondolható el az igazság nélkül, ám ami igaz, még nem biztos, hogy szép. Azonban „...minden művészetben egy értelmes jelentés nyer reális kifejezést olyan formában, mely az esztétikai hatás fölkeltésének szolgálatában áll.”¹⁷

Az esztétikum elemzésekor kiemelt fontosságúnak tartja a tartalom és a forma egységét, amely a jelentést, mint az esztétikai tárgy lényegét adja. Az erkölcsi érték értelmezésekor –itt újra elsősorban a kanti hatás érvényesül- kitekint az akarat, a jó akarat és a jó szándék, az erkölcsi törvény, a kötelesség problémáira.

A logikai érték, a logikum tehát "átfogó erejű" a világban, s most már "csak" a kérdés, hogyan alakul ki. Itt összekapcsolja az érvényességgel, amelynek megoldása nem nyilvánvaló, és nem egyértelmű a filozófia történetében kialakult konstrukciókban, de Leibnizre utalva a következőképpen látja megoldhatónak: "Legfennebb azt mondhatjuk, hogy az érvényesség a lehetősége annak, hogy bizonyos értékek kialakuljanak s ennyiben "scientia possibilium continet aeternas veritates, quae ab actualibus phaenomenis nunquam violantur"^{*1}

¹³ i.m. 38. o.

¹⁴ Varga Béla: A logikai érték problémája és kialakulásának története, Budapest, 1922. 98. o.

¹⁵ i.m. 107. o.

¹⁶ i.m. 112. o.

¹⁷ i.m. 124. o.

ennek mintegy kiegészítése tovább: neque aliam in phaenomenis habemus aut optare debemus notam realitatis, quam quod inter se pariter et veritatibus aeternis respondent^{*2}. Ennek a lehetőségnek a “miért”-jére azonban nem találunk feleletet, s így bele kell nyugodnunk abba, hogy az érvényesség valami egyszerű felbonthatatlan mozzanat, amelynek kijegecesedését első sorban az egyetemes érvényű elvekben, az “észelvekben” kell keresnünk.”¹⁸

Az érvényesség nem vezethető le a világból, és fordítva, a világ sem az érvényességből! Egy azonban világos: az érvényesség a világban valósul meg “... a világ és az érvényesség minden érintkezése egy törvény szülője, mely a jelentésben válik a megismerés számára megközelíthetővé, s amely épen logikai alkatánál fogva örök értékkel bír. A tény és a törvény tehát soha el nem választható s a legszorosabb funkcionális összefüggés áll fenn közöttük.”¹⁹

Dolog, jelentés, értékesség ott és akkor függ össze, amikor az önmegvalósítás, a tevékenység minőségeit elemezzük az individualitás szintjén. Annál értékesebb egy dolog, minél nagyobb tartalmi és formai intenzitással valósul meg benne a logikum.

Individualitás és lélek

Az individualitás problémájának filozófiai elemzése nem nélkülözheti a fentiek tisztán látását, hiszen Varga koncepciójának koherenciája a jelzett összefüggések koherenciájában jelentkezik. Az individuális létben konkretizálódik az általános érvényű fogalmak /érték, jelentés, törvény, hatás stb./ sokasága.

Az ontológiai megalapozásnál mint láttuk Leibnizre hivatkozik: a létezés hatáskifejtés tehát, létezni annyi, mint hatni. A hatás elővételezi az önfenntartást és az ön-megalapozottságot. A hatás transiens, s ebben az értelemben az individualitás is definiálható. Vagyis: „...miden létező, amely hatást fejt ki individuális, vagyis olyan, amely a maga egyéni alkatában minden mástól elütő.”²⁰ Miután a pszichológiai vonatkozásokra kitér a lelki élet– különösen saját korában erőteljes elemzésnek alávetett, szellem világa, a szellemiség, amely már, mint az öntudatos lelki élet képezi elemzéseinek tárgyát, különös tekintettel a tudatalattira, a nem tudatos rétegre. mint alapra.

Mit is jelent a szellemiség, vagyis a szellemi élet alanya? Hozzá tartozik a szellemi kozmoszhoz, alapvetően jellemző rá a spontaneitás és a szabadság. Itt kapcsolja be Varga Béla az öntudat problémáját, ami a Kolozsvári iskola több gondolkodójának (Böhm, Bartók, Tavaszy) egyik központi kérdésköre, ugyanúgy, mint a szellem egyéb más vonatkozási pontjainak elemzése. (Például Bartóknál az életmező és a szellem kapcsolata).

Brentanot, Husserlt citálva elemzi az intencionalitás problémáját: “... a lélek tudatosító tevékenységének két fontos jellemző tulajdonsága van. Az első, az hogy mindig valami tárgyra irányul. Ezt nevezzük az öntudatos lelki élet intencionális karakterének Minden öntudatos lelki művelet valami tárgyra irányul, habár nem mindig egyformán. A képzetben valamit maga elé állít, az ítéletben valamit elismer vagy elvet, a szerelemben szeret, a gyűlöletben gyűlöl, a kívánságban kíván. Semmiféle fizikai tünemény nem tud

¹⁸ i.m. 137-138. o.

^{*1} “... a lehetséges dolgok tudománya örök igazságokat tartalmaz, amely igazságokat soha nem fertőzik meg az aktuális fenomének”

^{*2} “... a jelenségekben sem bírjuk soha, illetve nem is kell óhajtjanunk a realitás másik olyan jelét, mint amelyet maguk között és az örök igazságok között megfelelnek. (v. “mint amelynek a jelenségek maguk között és az örök igazságok között megfelelnek”)

¹⁹ i.m. 138. o. v.ö. Cassier: Leibniz System. Marburg, 1902. 213. l.

²⁰ Varga Béla: A subsistentia fajai, MTA. Budapest, 1928. 9. o.

hasonló jelenséget felmutatni s azért helyesen mondja Brentano, hogy az intencionális jelleg a pszichikai tünetmények legjellemzőbb sajátossága.²¹

A lelki mechanizmusok működése szempontjából Varga kiemelkedő szerepet tulajdonít a tér- és időbeliségnek. Minden ezzel kapcsolatos vitát átgondolva nyilvánvalóvá teszi, hogy: a lelki funkciók nincsenek olyan értelemben térben, mint a tárgyak ezért határtalanabbak az érzések, vágyak, gondolatok, viszont az időhöz-kötöttség egyértelműbb. Így válik egyértelműbbé, hogy a „...lelki élet, bármily kompakt individuális egység, tud produkálni olyant, ami nemcsak hogy nem individuális, hanem teljesen általános, egyetemes jellegű. Az öröm, bánat, gyűlölet s minden indulat mindig egyéni, a gondolat azonban lehet nem egyéni is, s kétségtelen, hogy az ilyen egyéniségüket vesztett, vagy jobban mondva, egyéniségüktől felszabadult gondolatok legalább is logikailag magasabb rendűek, mint azok, amelyek eltörülhetetlenül magukon hordják az egyéniség bélyegét.”²² így válik egyértelműbbé a lelki élet individualitása és oszthatatlansága.

Az individualitás subszisztenciális kérdései vetik fel a reláció hasonló vonatkozású problémáit. A kérdés az, hogy a reláció subszisztenciája miben különbözik az alapul szolgáló tagok létezési módjától. Az bizonyos, hogy nincs önállósága, nincs individualitása, függési viszonyt jelent.

Alapvető relációként kezeli Varga Béla az a viszonyrendszert, amely a reális tárgyi világ és a szellemi világ között húzódik meg, s amely felveti a megismerés, az érték, a kultúra, a gondolat és a tett közötti reláció, problémáit.

A létező tárgyi világ s a szellemi világ relációja az érték és a kultúra vonatkozásában kiemeli a Sollen modalitását, azt, amikor –gondolja tovább a sort Varga- az értékek megvalósulásában érhetjük tetten a Sollent, amikor a történelmi események és az értékek összekapcsolódnak. Vagyis Varga Béla értelmezésében az események összessége adja a történelmet, s ezt összekapcsolva az érték fogalmával megkapjuk a kultúrát. E túl leegyszerűsített és kissé zavaros értelmezése Vargának aztán oda vezet, hogy ilyen és hasonló megfogalmazásokra bukkanunk: „... a kultúrában az emberi alkotásnak egy fájával van dolgunk, amelynek szülőanyja nem a phantasia, hanem az emberi akarat, amely az egyénektől független alkotásokban tárgyasul meg.”²³

Ismeretelméletileg vizsgálva a reláció-problémát: az alanyi és a tárgyi oldal relációjában létező világba vannak beágyazva az ismereti világ alanyi és tárgyi vonatkozásai egyaránt. A megismerés törvényeit egyik oldal sem foglalja magába teljességében, mondja Varga s az ítéleti tárgyban (amely Meinong objektumára utal) találja meg a fennállásnak egy másik módját: a “megállást”. S hogy mit is rejt e furcsán elméleti fogalom? “A kétféle fennállási mód között még az is különbség, hogy aminek lehet existenciája, annak megelőzőleg „... megállásnak” kellett lennie. Pl. ha a kormányozható léghajóról beszélek, akkor ennek még nincs existenciája (1910-ben), de van megállása, mert egy az időtől független (ideális) tárgyat jelez. További különbségek a következők: a megállás területén nem érvényes az oki szemlélet, ami létezik, az empirikus, ami megáll, az a priori. A megállásnak két formája van: a tiszta és a vegyes. Tiszta megállása van az oly objektívnek vagy más tárgyának, amelyeknek a reális valósággal semminemű érintkezésük nincs, míg vegyesek azok, amelyek a valóság bizonyos mozzanataival érintkezve, esetleg annak időbeli meghatározottságban is részesek lehetnek. Egyébként az egyik subszisztenciális formának a másikba való átmenete kizárt dolog. Amint ebből látható, az ítélet- egységben megjelenő tárgy (objectiv) a subszisztenciának egy olyan fajtát képviseli, amellyel eddig még nem találkoztunk.”²⁴ Mindezek kapcsán csatol vissza az értékhez, amelyet szintén átmeneti

²¹ im.: 20. o. Log. Unt. II. 458. I

²² im.: 23. o.

²³ im.: 32. o.

²⁴ im.: 34-35. o.

fennállásnak nevez. Ha a tapasztalat és a gondolkodás a létezőre irányul, a cselekvés pedig valamire, amit meg akarunk valósítani, akkor nyilvánvaló a szellem átmenetisége. S itt alapvető a különbség a valóság és a megvalósulás között. A lehetőség és a szükségképpeniség közti egyensúly felbillen és helyébe „die Unruhe des Tendierers” kerül, a szükségképpeniség dominál. A „kell”, a megvalósítás aktív erejét látjuk előtérbe kerülni, amely csak ott működik, ahol nincs természeti kényszer, eredménye minősített etikai érték lehet.

Amíg az etikai érték csupán a cselekedetre korlátozódik, az esztétikai érték mutatja leginkább az érték kettőségét, s megvalósulási területe természetéből következően tágabb, mint az etikaié, s mindkettőnek az alapja a logikai érték.

Miután az „általában” vett szellem működését átgondoltuk, a következőkben megvizsgáljuk, mit jelent az individualitás kérdésköre a fentiek vonatkozásaiban.

Az idő, a tér és az individualitás alapvető három tényező, amelyek meghatározzák az egyes szubszisztenciákat. Hármastagozódását vizsgálva az alábbi végkövetkeztetésre jut: „Az első a természeti és lelki valóság. A második –a középső réteg- a különböző relációk következtében létesült tartalmak fennállása, végül pedig a harmadik, amit érvénynek nevezünk, amely az első és második síkban mutatkozó tartalmi sokféleséget magasabb egységekben mutatja. Ez a hármastagú megkülönböztetés azonban csak általános keret, amelyen belül ismét lényeges különbségekre bukkanunk.

A valóság két részét, a természetit és a szellemit élesen elhatárolva egymástól világossá válik, hogy az individualitás az utóbbi területén valósul meg a legteljesebb mértékben. Ha az előzőt anorganikus világnak nevezzük, ahol vannak fizikai, kémiai, kristallografiai konstansok, az utóbbiban mint organikusban az entelecheia és a moralitás alapvető, akkor néhány kémiai kivételtől eltekintve azt mondhatjuk, hogy az individuum csak az organikus világban jelenik meg, legfelső fokon a moralitásnál. A kérdés metafizikai háttérét elemző gondolkodók Arisztotelesztől Driesch-ig az entelecheiat úgy tekintik, mint az individualitás meghatározó alapelemét, létrehozóját. Varga bár figyelemreméltónak tartja a megközelítést, de nem ismeri el prioritását a logikai pszichológiai elemzésekkel szemben.

Az individualitás fogalmának teljességét az egyetlenség és a belső minőség adja. A minőségi mozzanatok, jellemzők a dolog belső szerkezetét jelentik, azt a belső struktúrát, amelyben bizonyos vonások másodrendűek, s amelyek más individuumnál elsőrendűek lehetnek. Minél erőteljesebbek az elsőrendű minőségű vonások, amelyek involválják egyedüliséget, annál határozottabb az individuum logikai alkata.²⁵

Varga amikor elkezd az individualitás kérdésének tényleges értelmezését elkülöníti a fogalmak értelmezésének egy felső és egy alsó határát. A felső a logikai sík, az alsó az individualitás, amely ott kezdődik, ahol az előbbi végződik. A logikai sík a fogalom, az individuális a tárgy „Az individuális sík fizikai variabilitása végtelen, a logikai síké vele szemben korlátozott, legalábbis a megismerés szempontjából”²⁶

Kérdés ezek után az, hogy miután az eddigiek a „valamire” mint egészre vonatkoztak, a rész mint olyan lehet-e individuális. Itt az ismert sigwarti Akropolisz példát említve a következőt jelzi: „Valamely résznek vagy darabnak individuálitását vagy annak ellenkezőjét nem az dönti el, hogy egy nagyobb egység tagjai, vagy hogy még kisebb részekre bontható, mert hiszen minden rész és darab ilyen, hanem csakis az, hogy a tartalomnak az az egésze, összessége, amelyből kiszakított, általa és benne felismerhető-e egész határozottsággal, Minden rész vagy darab lehet individuális ha a maga sajátosságában képes meghatározni azt a specifikus, individuális egészet, amelynek része. A rész vagy darab individuális akkor, ha egy olyan relációnak egyik tagja, amelynek másik relátuma egyértelműleg határozható meg. Ilyen

²⁵ Varga Béla: Az individuálitás kérdése, Minerva Irodalmi és nyomdai műintézet Rtv, Kolozsvár, 1932 10.o.

²⁶ im.: 5. o.

rész vagy darab talán kevés van, de ha csak egyetlen egy is van, akkor is két fontos tanulság állapítható meg ebből, és ez az, hogy individuális lehet az is, ami nem egész, és hogy individuális lehet egy reláció is.”²⁷ A relációk tehát az individualitásnak egy meghatározott megjelenési módját jelentik, de nem önállóak, mert függenek a relátumok individualitásától. S hogy mi Varga Béla individualitás fogalma? Első megközelítésben: a logikai érvényesség kapuja a világba. „Jól meghatározott individuumnak neveztük azt, amelynek jelentése egy tárgyra utal. Kevésbé jól meghatározottnak pedig azt, amely több különálló, de logikai tartalmában, jelentésében azonos dologra vonatkozik. Vannak olyan jelentések, amelyek nem valósulnak meg individuumokban. A jelentéshez tehát nem feltétlenül tartozik hozzá az individualitás, azonban minden individualitáshoz hozzátartozik egy jelentés. A kérdés épen az, hogy mit jelent, amikor valamely jelentésnek individuumban kell megvalósulnia.”²⁸ Minden individuum az azonosság, a koordináció és a subsumtio sajátos megjelenése, kifejezése. „Az első jelzi a tartalmi vonások intenzív egybetartozását, a második az individuumoknak a vele egy típusú individuumok között való elhelyezkedését, míg az utóbbi a rendszerbeli elhelyezkedést vagyis az osztályt. Az utóbbi kettőnél a logikai síkban mozgunk s így elvi nehézségek csak az elsőnél tűnnek fel. Míg az identitás a tartalmi vonások intenzív egybetartozását jelzi, a subsumptio e vonások extenzív áttekinthetőségét foglalja rendszerbe. Sem egy, sem több tartalmi vonás felhalmozása nem adja az individualitást, hanem a tartalmi vonások intenzív összefonódásának egységében kifejezésre jutó jelentés. Azért az individualitás magvához analitikus úton eljutni nem lehet. Az analitikus és a szintetikus módszer együtt adja a megközelítő megoldást. Tovább vezethet esetleg, különösen a szellemi és lelki individualitásnál az intuición, amennyiben beszélhetünk ilyenről, amelynek feladat az volna, hogy a megismerhető tapasztalati adatok alapján vessen egy pillantást az irracionális mozzanatok tömkelegébe. Ez azonban már túlmegy a tudományos vizsgálódás határain.”²⁹

Az individualitás mint az eddigiekből is kiderült, nem mindig utal feltétlenül a létezésre, függetlensége az egzisztenciától az érvényesség problémakörére utal vissza.

„Az existencia és az individualitás tehát nem korrelatív fogalmak; egymásra való vonatkozásuk nem szükségképpen. Minden individualitás egy logikai, érvényes mozzanat hordozója, amelynek lehetnek existenciális vonásai is. Az individuum mindenütt az a közvetítő, amely lehetővé teszi bizonyos subszistenciáknak bizonyos logikai mozzanatokkal való sajátos egyesülését. Az előbbiekből következik, hogy az individualitás a substantiával sem azonosítható. Igen találó Duns Scotus következő megjegyzése: *Prio consequitur individuum. Individuum enim per se et primo existit, essentia (substantia) non, nisi per accidens.* A substantia és az accidens viszonya mindig pusztán kauzális. Amit azonban individualitásnak nevezünk, az a kauzálitáson túlra utal. Ahol csak kauzálítás van, ott tulajdonképpen nincs individualitás. Mindez a mellett tanúskodik, hogy valamely dolog individuális egysége nem jelenti szükségképpen annak substantiális egységét. Egy individuumban több substantia is helyet foglalhat.”³⁰

A természetben a lelki és a szellemi világban vizsgálva az individualitást, mint már említettük kiemelt szerepet kap a köztes sík a realitás és a szellemiség között, vagyis a lelki élet. Ezen elemzések kapcsán érvel amellett, hogy az individualitásra irányuló megismerési folyamatban a gondolati és szemléleti mozzanat összekapcsolódásában fontos szerepe jut az időnek, fontosabb, mint a térnek. Minden individuum életébe sokkal mélyebben nyúl bele az idő, mint a tér. Kétségtelen, hogy a lelki élet alapvető meghatározója öntudat mellett. Individualitásnak alapja saját magunk létezésének, életérzésének tudomásulvétele, s a lélek vallásos vagy/és társadalmi kapcsolatokban építkezve problémája a természettel elveszített

²⁷ im.: 16. o.

²⁸ im.: 22. o.

²⁹ im.: 24. o.

³⁰ im.: 43.o.

kontaktust. Miből alakul ki az egyéni karakter, az individualitás? Hoesslin elméletéhez kapcsolódva³¹, gondolja át a lelki élet fejlődési síkjait:

1. ahonnan ered a lelki élet, a normák szintje
2. amiből ténylegesen kifejlődik: a karakter
3. a vágyak, kívánságok, törekvések
4. az érzékek síkja, amely már az általánoshoz áll közelebb.

Ilyeténképpen világos, hogy a lelki élet individualitásának alapja nem az Én aktusaiban rejlik, hanem a nem-tudatosban, tapasztalat fölöttiben. Volgelt citálja: "... a lélek azt a tapasztalatfölötti, belső, nemtudatos, individuális Valamit jelenti, amely által az empirikus Én ténylegesen fennálló összefüggéstelensége megszűnik s ennek helyébe rend, egység és jelentés kerül. E szerint az egyéni lelki élet minden megnyilvánulása a legegyszerűbbtől kezdve, amilyen lehet pl. egy mozdulat, a legkomplikáltabbig bele van ágyazva a léteknél ama nemtudatos egészébe, amely minden szavunkban és tettünkben megnyilvánul."³² Az életaktusok ugyanakkor értékelő aktusok is, amelyek a lelki élet legegyszerűbb megnyilvánulásai. A lelki élet két vonatkozásban meghatározó az individualitás számára: egyrészt az élmények, másrészt az alkotások létrejöttében. Hogyan? Élmények útján válhatnak individuálissá olyan tartalmak, amelyek önmagukban, eredendően nem azt az érzelmet és jelentést hordozták, amelyek kialakulnak az individuális élmény szituációjában. Az alkotások kilépnek a megélés világából s önálló életet élve teoretikusan azt a kérdést teszik fel, hogy individuálisak-e vagy sem. E vonatkozásban egy sajátos kettőségről beszélhetünk: "Kétségtelen, hogy vannak szellemi alkotások, amelyek annyira objektívek, annyira függetlenek lesznek alkotójuktól, a szellem alkotó munkájától, hogy számukra egészen megszűnik az az individualitás, amelynek már eredetüknél fogva is részesei lehetnének. Az ilyen tárgyak individualitásáról pusztán abban az értelemben lehet beszélni, mint bármely természeti tárgyéról. Vannak azonban olyan szellemi alkotások, amelyeknél az individualitásnak több, egymástól megkülönböztethető oldaláról lehet szó. Egyfelől arról, amely őket általában, mint tárgyakat illeti meg, másfelől arról, amelynél fogva magukon viselik alkotójuk szellemének bélyegét. Az individualitás ezen, mondhatni kettős oldalának megvalósulását láthatjuk a művészetben, de ott sem minden esetben, tehát nem minden művészi alkotásban egyformán. Leginkább a zenénél, amely a legsubjektivebb. Egy Beethoven darab nemcsak annál fogva individuális, mint bármely zenedarab, hanem külön azért is, mert "beethoveni". Lehet egy zenedarab individuális anélkül, hogy alkotója szellemének jellegzetessége rajta felismerhető volna, de kétszeresen individuális akkor, ha ez utóbbi külön is hozzájárul egyéni sajátosságainak kiemeléséhez. Ebben az esetben a tárgy alkotója szellemének mintegy gyűjtőcsomója. Olyan objektivitás, amelyen átvillan a szellem, amely, ha el is szakad a subjektumtól, megtartja annak bélyegét. De nemcsak a zenében, hanem a többi művészetek mindenikénél vannak olyan esetek, amikor az egyéniség hatalmas erővel nyilatkozik meg az alkotásokban ("ibseni" "rhodini" vonások)."³³

A lelki élet további vizsgálata két, a konkrét elemzések síkjában keletkezett tanulmányban történik meg. Az 1909-ben keletkezett A lelkiismeret és a húsz évvel későbbi A fausti és a karamazovi lélek (1929), a vallás és az irodalom vonatkozási pontjait figyelembe véve gondolja át a két alrendszer koordinátáin belül a fenti kérdésköröket.

A lelki élet különösképpen az erkölcsi értékek vonatkozásában domináns, hiszen az akarat mint a cselekvés alapvető meghatározója és a lelkiismeret lényeges pontokon függenek össze.

A lelkiismeret "becslési processzus" Varga szerint ezzel kapcsolódik –többnyire elvetve a metafizikai- teológiai irányzatot- az axiológiai értelmezéshez.

³¹ Die Abstufungen der Individualität 1929. 11 o, Das Problem der Individualität 1928. 67.o.

³² im.: 47. o.

³³ im.: 51. o.

A böhmi öntét fogalmát alkalmazva jelzi, hogy az önállóság folyamatában az élvezet és a kín (siker- sikertelenség- V. I.) valamelyike kíséri a tevékenységet, de az utóbbinak, a kinnak, a fájdalomnak primátusa van. (Kant is látta ezt) “Azzal azonban – mondja Varga Béla-, hogy a fájdalom primátusát fogadtuk el, még nem állítottuk azt, hogy a fájdalom állandó érzés. Mert az ének örök célja minden hiánynak elhárítása, ami fájdalmat okoz és a maga változatlan épségének megőrzése, “...mert az én szabadulni akar a folyton ránehezedő hiányoktól.”³⁴

A lelkiismeret részt vesz a három alapérték fajainak (logikai, etikai, esztétikai) megállapításában Rickert, Windelband, Wundt vonatkozó nézeteit veszi át Böhm mellett.³⁵

A megvalósulásban megnyilvánuló akarati kiindulópontja a hiány Varga szerint is (itt utal Schopenhauerre) A folyamatban egy sajátos nyugalmi állapot következik be akkor, amikor az Én meghozza becsülőítéletét:

A lelkiismeret, a kötelesség vizsgálatakor két kérdés merül fel Varga Béla számára:

1. Milyen irányba vezeti az embert?
2. Miért abba az irányba?

Ismét Böhm elméletéhez fordulva gondolja át azt a problémát, amely a kényszerűség és a kötelesség kapcsán jelentkezik. Az öntudat választja a kettőt szét. A normativitás a kötelezőben foglaltatik, s ilyenképpen az önérték fajai illetve azok megvalósítása a kötelezők. Mivel az önérték a lelkiismeret legmagasabb foka, az abszolút lelkiismeretnek erre kell hallgatnia.

Hogyan alakul a probléma a társadalom kapcsán? A nagy történelmi személyiségek ragaszkodnak ahhoz az ideálhoz, amelyet lelkiismeretük szerint megvalósítandónak tartanak. Itt a legerősebben érzékelhető az értékek ütközése, ütköztetése a jelen és a jövő között. A lelkiismeret szabadsága ott és akkor valósulhat meg, ha megszűnnek az önfenntartási hiányok, s így a szabadságfok növekedése együtt jár a lelkiismeret fokának emelkedésével.

A hit paradoxonai

Az egyik legfontosabb kérdése Vargának, hogy mit jelent mindez a vallás, a hit vonatkozásában? A lelkiismeret, a hit és a vallás összefüggését több filozófiai és teológiai írásában értelmezi, s mivel elsősorban a vallásbölcselet tárgyát képezi, ezért e gondolat körben csak az itt relevánsakat, a leglényegesebbeket emeljük ki.

Mielőtt rátérnénk Varga koncepciójára, röviden kitekintünk a kortárs filozófus-teológus nemzedék, a Kolozsvári Iskola két másik meghatározó alakjának, Tavaszy Sándornak és Makkai Sándornak e vonatkozású nézeteire.³⁶

Tavaszy így ír a veszélyeztetett létben, 1920 után: „A gond (Sorge) a világban való létezés módja, a kivettetés a világba. Az életet a halál, a Semmi világítja meg. Amint Heidegger mondja: a halálból fenyegetett pillanatok világítják meg a létezést.”³⁷ E gondban élő ember a kiindulópont Tavaszty filozófiájában és teológiájában, amely azt a konkrét szituációt is jelenti, amelyben Isten megszólítja az embert. E szituációban alapvető az ember részéről a hit, amely minden döntésében jelen van. A hit, amely nem-rationális, és amely az élet totalitását segíti elérni. A hit „ráhangol” a rend, a harmónia elérésére a személyiségépítésben, az egyén, a közösség autenticitásának visszaállításában, de a tudományok rendszerében is betetőzi a teljességet, ami alapvető tudományelméleti kérdés.

³⁴ Varga Béla: A lelkiismeret, Gámán J., Kolozsvár, 1909.51.o.

³⁵ Rickert: Der Gegenstand der Erkenntnis II. Aufl. 228. o.)

Windelband: Präjudien. 283. o.

Wundt: Ethik. II. B. 88 S. (hivatkozás Varga Béla: A lelkiismeret: 57-58. o.)

³⁶ Bővebben: Veres Ildikó: A Kolozsvári Iskola I. Magyar Filozófiatörténeti Könyvtár V., Miskolc, 2003.

³⁷ Hagyaték. Tavaszty Sándor: Az idealizmus és az egzisztencializmus viszonya a dialektikai teológiához. Kézirat. 4. o.

Tavaszy ez utóbbit a szaktudományok – filozófia - teológia egymásutánjában mint kérdés - továbbkérdés - radikális új kérdésfeltevés hármasságában tételezi, ahol a kört a teológia, s annak központi eleme, a hit zárja.

Amikor az egzisztenciál-filozófiának a gyökereire épít, kétségtelenné teszi azt, hogy az általa képviselt, Barthból építkező modern teológiának a jelzett filozófiai indíttatását fogadja el.

Tavaszy látja, hogy Brunner nélkülözhetetlennek tartja, Bultmann pedig komolyan alapoz Heidegger filozófiájára, s mindezek elfogadásával jelenti ki:

- 1) A dialektikai teológia kizárólag Isten Igéjében hangzó kijelentésre épít, nem pedig az emberi szellemre
- 2) Alapja és tárgya: Istennek önmagáról szóló kijelentése
- 3) Ezt a kijelentést a hitben ragadjuk meg
- 4) A hit nem természetes emberi tevékenység mint az értelem, ész, akarat, hanem Isten ajándéka. S a hiten keresztül fogja meg Isten az embert egész egzisztenciájában valamely konkrét szituációban.³⁸

A hit problémájának elemzésekor kiemeli, hogy az eddigi teológiák elsősorban az ember pszichikai funkcióiként írták le. „Így Schleiermacher az érzelemben kereste a hit alapját is s a hitet érzelemszerűnek tanította. A racionalista filozófia az értelemre alapította... Kant az akaratra... s a hitben egy sajátos akarati-erkölcsi erőt látott. Mindezek a kísérletek azt eredményezték, hogy a hit felolvadt az immanens emberi élet legkülönbözőbb erőiben és tevékenységeiben.”³⁹

Tavaszy szerint egyik sem valós megközelítése a hitnek. A hit - mondja - megnyilvánul az ismereten, a bizalmon és a reménységen mint az emberi szellem funkcióin keresztül, s valójában egy transzcendens isteni aktus. Nem lehet leírni és magyarázni sem pszichológiai, sem történeti megközelítéssel. Szerinte tehát: „A hit az a hely, az a pont, ahol minden emberi élmény, erkölcsi akarat, minden esztétikai ítélet felfüggesztetik, ahol az Isten áttöri a földi emberit s Isten szól s az ember engedelmeskedik. A hit az ember magamagából való elvonatkozása, maga megtagadása és megüresítése.”⁴⁰

A hit és az ember szellemi funkcióinak kettőssége határozza meg tehát az Isten-élményt, amelyben a hit teremti meg a transzcendenciához való kinyílás lehetőségét a személyiség számára. Az ember mint önálló individuum a hit által tör utat Istenhez, mely az engedelmesség attitűdjét feltételezi. A hit az első és a végső feltétel, amely kizárólag az Istenre irányultságot jelent. A hit tele van paradoxonokkal, amelyek körül a következőket látja a leglényegesebbnek (Barth és Brunner alapján):

„A hit mindig csak előkészület a hitre.

A hit határozott bizonyosság és biztos ismeret valamiről, ami nem fogható meg.

A hit a lehetetlen lehetségesítése.

A hit a megismerhetetlen megismerése. Az ismeret azonban nem a gondolkozás és a megértés műve.

A hit átélés nélkül végbemenő figyelmesséletel Isten ítélő és felmenő szavára.

A hit annál tisztább, minél kevesebbet lehet róla mondani, és minél üresebb önmagában véve.”⁴¹

De a hit nemcsak az Isten ismeretének, hanem az ember önismeretének egyetlen igazi útja.

A személyiséget, az emberi szubjektumot tehát két lényeges dimenzió határozza meg mint filozófiájából és teológiájából kiderül: az értelem megnyilvánulásai és a hit. A kettő

³⁸ Lásd: Hagyaték

³⁹ Tavaszty Sándor: Református keresztyén Dogmatika. Kolozsvár, 1932. 274. o.

⁴⁰ Uo. 275. o.

⁴¹ Uo. 276. o.

közötti kapcsolatot az egyetemes erkölcsi törvény működése teremthetné meg, de Tavaszy számára a húszas évek végétől ez már ténylegesen nem, csak elméletileg lehet szervező erő.

Makkai Sándor vallásfilozófiájának is központi kérdése természetesen a hit. Itt kezdődik Spencer „megismerhetetlenje”, ami Makkai szerint nem megragadhatatlan, hanem éppen a hit által, s nem az értelemmel és a képzelettel ragadható meg. A hit fogalmát tágan, világi, köznapi értelemben összekapcsolja a bizalommal, amely e szinten bizalom és megnyugvás az önfenntartás sikerében az anyagi valóságban.⁴² Ebbinghaus a másik szerző⁴³, akinek a vallásos hitre vonatkozó elemzéseit használja föl: eszerint legspecifikusabb, legerősebb formájában a hit önvédelem a lét kozmikus támadása ellen, a bizonytalantól rettegő öntudatot megnyugtatja. „...hogya a fenyegető valóságot egy magasabb hatalom, Isten uralma alá helyezi, aki parancsol felette, s aki megmentheti őt...”⁴⁴. (A hit a léttől való félelem reakciója – ezt az ebbinghausi állítást Makkai nem fogadja el.)

S itt már a keresztyén vallás területén vagyunk, amelynek fókusz a hit, amelyben nem más jelenik meg, mint „a végtelenség hiányérzete”⁴⁵. Ez szüli a vágyat a hiány megszüntetésére. A lélek megváltást keres és talál a vallásos hitben, s Istennel való szellemi azonosulásunk adja a lehetőséget minderre, amelynek a szuverenitás a gyökere. A hit mindig a vallásos élmény nélkülözhetetlen fundamentuma, amely az általában, a mindennapi szinten folyamatosan jelenlévő élménytől az alábbiakban jelzett módon különbözik Makkai álláspontja szerint:

é l m é n v	„hiányérzet (megtámadottság reflexe, fájdalom az öntudatban)	= a szabadság ös- zönének köttetése (végtelenség, tehetet- lenség, büntudat).
	reakció (vágy a pótlás után)	= megváltás utáni vágy (vágy a hiányzó végtelen és tökéletes élet után).
	pótlás (proiectio és azonosulás)	= hit (a végtelen és tö- kéletes életvalóság megragadása és képé formálása, váltság).
	kielégülés (az öntudat gyarapodása)	= üdv (gyarapodás a végtelen és tökéletes élet bizonyosságának öntudatával). ⁴⁶

⁴² Makkai Sándor: A hit problémája, Budapest, 1916. Itt elsősorban Hume nézeteiből építkezik. Hume: Vizsgálódás az emberi értelemről Budapest. 1906. V.-VI. szakasz

⁴³ Ebbinghaus: Abriss der Psychologie Leipzig, 1908.

⁴⁴ Uo. 34.o.

⁴⁵ Uo. 35.o.

⁴⁶ Makkai Sándor: A vallás lényege és értéke, Vallásfilozófiai előadások, 1923. 85.o.

Mivel a dialektika vagy alapfilozófia az emberi szellem működésével és törvényszerűségeivel foglalkozik, így a vallás is e téren belül definiálható. Több írásában a vallásról, mint világmegértő, világmagyarázó tényezőről beszél, ahol is felfogásában az élet egyenlő alapvetően a megismeréssel, s a vallás e gyökerekből táplálkozik, s mint a megismerésnek egy sajátos fajtája a valóság rá vonatkozó részének jelentést ad. A dialektika vagy alapfilozófia egyik kulcsproblémája, hogy a szellemnek hány jelentésadó funkciója van, vagyis a szellemre ható valóság egészét és részeit milyen ismeretvékenységek töltik meg jelentéssel. Makkai itt a racionális és irracionális lelki tevékenységeket elválasztva kiemeli az utóbbi szerepét, ahol helye van a vallásnak, a hitnek, ahol a kérdés nem az, hogy mi a világ, hanem az, hogy ki vagyok én? Honnan jöttem, mi a lényegem, hová megyek?

Makkai a hitet olyan érzékelésként értelmezi, amely elsősorban a belső világunk felé fordul, s az ott működő folyamatokat, amelyek nem racionálisak s nem is racionalizálhatók, működteti. Az érzelmekről érdemben nem beszél, holott az általa is igen nagyra tartott Schleiermacher egyik központi elemként jelöli meg a vallásfilozófiájában az érzelmek téren. Makkai szerint a „sui generis hit sajátos egyéni látóerő, benső meggyőződésre támaszkodó s rendületlen bizalomban megnyilvánuló életaktus.”⁴⁷ s mint ilyen az Istenben való önismeretünk alapját képezi.

Még egy lényeges szempontból vizsgálja a vallást: axiológiai. A három erkölcsi mentalitás, ami történetileg és elméletileg igazolódott az európai filozófia fejlődésben a hedonizmus, az utilitarizmus és az idealizmus lényegüket tekintve jelen van a vallás téren. amelynek központi értéke a Szentséges (Das Heilige). „Az ontológiai tökéletesség a befejezett létet, a lét teljességét jelenti; az axiológiai tökéletesség pedig az értékesség teljességét, Istenben mind a kettőt bírjuk és képzeljük, mint ens perfectissimumban, mert az ő léte tökéletesen befejezett egész és ő az összes értékek teljességében tündöklök. Élete végtelen és tökéletes, ontológiai és axiológiai értelemben. Ennek az életnek fenségét, hódolatra, imádatra, szeretetre egyedül méltó voltát egy értékjelzővel fejezzük ki: "Szentséges"("Das Heilige"). A "szentséges" a vallásos értékjelző. Maga az az érték, amit jelez, tehát nem külön, specifikus valóság axiológiai értelemben, hanem a logikai, etikai és esztétikai⁴⁸ érték summája, tökéletességük elképzelhető legmagasabb foka, melynek tartalma épen az igazság, a jószág, a szépség a végtelenség és tökéletesség elképzelhető legmagasabb fokán.”⁴⁹

Ha tehát a hit, s ezzel együtt a vallás sui generis lelki tény, amellyel, hogy a szellemi valóság része, az emberi élet teljességéhez hozzátartozik, sajátos és pótolhatatlan, akkor fentiek értelmében világos az a kérdés, hogy az értékek hálózatában milyen szerepe van, s ezzel együtt a válasz is. Az elméleti válaszkeresésben nemcsak Böhm, hanem Wiedelband is a kiindulópontot jelenti számára: vagyis a vallási érték a szentséges, a legtökéletesebb formában magába foglalja az igaz, a jó, a szép (a szellem önértéke) értékdimenzióit, amelyek Istenben koncentrálnak.

Ha a vallást mint a szellem realizálódását, objektíválódását tekintjük, akkor elsődlegesen a kultúra területeit kell megvizsgálnunk, kapcsolatát a tudománnyal, erkölccsel és a művészetekkel. Világos Makkai számára, a vallás és a tudomány logikai

⁴⁷ Uo. 102.o.

⁴⁸ A szöveg kiegészítés és nyelvhelyességi vagy nyomdahibákat javította Veres Ildikó. A továbbiakban ezt külön nem jelezzük.

⁴⁹ Uo. 115.o. – Itt kell megjegyeznem, hogy egy olyan példányból dolgoztam a tanulmányomnak, amelyet valaki, s igen erős a gyanúm, hogy maga Makkai átjavította. A fenti idézetben is az egyedül és az elképzelhető szavak át vannak húzva, amit a „javító személy” több helyen megtesz.

összemérhetetlensége, inkompatibilitása, hiszen álláspontja szerint a tudomány egész lényege benne van a tanításaiban, de a vallás nem merül ki a vallásos képzetek, tanok, igazságok rendszerében, mivel ezek csak származékai a hitnek. A vallást nem lehet teljes egészében racionalizálni.

Varga Béla az isteni kijelentés felől közelíti meg a problémát, amely az ember számára történik, célját csak akkor éri el, ha az ember felfogja és megérti. Mint mondja: „a kijelentésnek minden egyes emberben élménnyé kell válnia, ezáltal újjászületnie s csak akkor tölti be hivatását. Az Isten megnyilatkozása és a megnyilatkozást megértő és fölfogó emberi lélek szorosan egymáshoz tartoznak.”⁵⁰ Az egyéni élményben felül kell emelkedni minden szubjektivitáson, s ebben az élményben egy sajátos hiányérzet vezeti az embert Isten keresésére, arra, hogy találjon egy teljességet, amelynek segítségével megszűnik a hiány. Hiszen Isten minden idők legfontosabb értékeinek hordozója, hitbeli és erkölcsi igazságokat magában foglaló kijelentés útján revelálódik az ember előtt, ennek következtében, mondja Varga, az ember lényegi elemei erkölcsiek és vallásiak.

„A kijelentésnek a fentiekben vázolt alkatából következik, hogy az nem pusztán azért történik, hogy az ember Istenről tudomást szerezzen, hogy Istenre vonatkozó ismeretét gyarapítsa. Ez kétségtelenül egyik fontos és lényeges célja a kijelentésnek, de nem elegendő. Isten nemcsak megismertetni akarja magát a kijelentésben, hanem egyúttal hatni akar általa az emberre. Nemcsak hitet ébreszt bennünk, hanem közli akarátát, amelyhez életének igazodnia kell, ha hivatásunkat be akarjuk tölteni. ... a kijelentés megértése és fölfogása nem pusztán az emberi szellem egyes tevékenységére hat (pld. A megismerésre), hanem vonatkozik az ember egész egzisztenciájára, szellemi és testi életének minden megnyilvánulására”⁵¹

Isten mint a legfontosabb értékek tökéletes hordozója kötelezi az embert ezen értékek megvalósítására, így az objektum, a dolog, amely egy adott élethelyzet, parancsainak betartására, teljesítésére.

A hit többnyire minden köznapi tevékenység velejárója, azonban a megismerési folyamatban különös jelentőséggel bír, de mint Varga mondja, ekkor a bizonytalanság és a részleges tudás/nem tudás viszonylatai jellemzik. A tudományos megismerésben a köznapi értelemben vett hiten felül fogalmazódnak meg a föltevések, melyek a vélekedésen túli logikai következtetések eredményei.

De mi a fogalomköre és a sajátossága a vallásos hitnek? Mint mondja, az „... emberi lélek azon tevékenysége, vagy ha úgy tetszik, aktusa, amely Istenre irányul, nem mint gondolatra vagy fogalomra, hanem mint élő valóságra. ... sem nem megismerő tevékenység, sem nem érzés, sem nem akarás, sem ezeknek valamely vetülete, hanem a szellem olyan vonatkoztató aktusa, amelynek párját találni nem lehet.”⁵² Utal a hit lélektani elemzésének fontosságára, s a korabeli szakirodalomból kiemelt figyelmet szentel Makkai fent jelzett nézeteire, ugyanakkor elutasítva a korabeli misztika előtérbe kerülését egyes vallásfilozófiai irányzatoknál.

A husserli intencionalitás problémáját a hit viszonylataiban is megvizsgálva arra a következtetésre jut, hogy sajátossága abban áll, hogy tárgya az, ami semmi más lelki tevékenységnek nem lehet, s a tudás és a megismerés örök tragikuma az, hogy ebben nem részesül, s erre nem irányulhat.

A hit spontán és feltétlen, amely Isten ajándéka, azé, ami/aki mint szellem nem szimbolizálható, hiszen az egész világot fenntartó elv, örök törvényszerűség, ami VAN, akkor is, ha nincs valaki érzelmháztartásában aktuálisan jelen.

⁵⁰ Varga Béla: Az unitárius vallás, in. Veres Ildikó: Igazság és hiánynélküliség, Magyar Filozófiatörténeti Könyvtár I., Miskolc-Kolozsvár, 2001. 64.o.

⁵¹ uo.65-66.

⁵² Varga Béla válogatott hittani művei, Budapest, Heltai Gáspár Kft.1996.102.

A költő szavaival, amelyeket Varga Béla is idéz:

*Ne várj nagy dolgot életedbe,
Kis hópelyhek az örömök,
Szitáló, halk szírom-csodák,
Rajtuk át Isten szól: jövök.*
/Remenyik Zsigmond: Csendes csodák/